

ОМЕЛЯН ПРИЦАК ЖИТТЯ І ТВОРЧІСТЬ – ТВОРЧІСТЬ І ЖИТТЯ*

Для Омеляна Прицака ще у молодому віці поняття «життя і творчість» перетворилися у синоніми. І так було всюди, куди б не закинула його складна і справді покручена доля, щоб утворити з нього українського вченого світового рівня.

Перші роки життя, юнацькі роки були насичені перешкодами та він вже у другому десятиріччі своїх днів визначив мету, до якої йшов вперто і безкомпромісно: наука, наука, наука во ім'я України – і цим шляхом він дійшов до свого восьми десятиріччя та поза нього.

О. Прицак народився в Україні в містечку Лука (тепер село Озерне) біля Самбора на Львівщині 14 травня 1919 р. Батько Осип, інженер, востаннє побачив сина, коли йому було два тижні. Він був в Українській Галицькій армії, куди пішов, щоб боронити Західноукраїнську Народну Республіку. Осип Прицак помер як полонений у польському таборі біля Берестя. Майно Прицаків окупанти конфіскували, а мати Емілія переїхала до Тернополя у 1920 р., одружившись вдруге з Павлом Сарамагою, також учасником українських визвольних змагань. Омелян був дуже здібною дитиною – вже на четвертому році життя почав читати і писати. Політичний режим, запроваджений в Західній Україні, був важким. Тому, коли у 1928 р. він вступав до польської гімназії у Тернополі, він прийшов туди з фальшивою метрикою – ніби народився 7 квітня 1918 р., тобто ще до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а також тому, що для гімназії ще був замолодий. Омелян був єдиним українцем у гімназії, йому було нелегко. На дванадцятому році життя він відчув себе свідомим українцем, почав читати М. Грушевського. Сходознавством почав захоплюватися вже тоді – його викладачем був Францішек Махальський (пізніше провідний іраніст в Польщі). Під його патронуванням Омелян два роки вивчав – поза гімназією – перську мову.

Його здібності до вивчення східних мов проявилися ще яскравіше у Львівському університеті (після закінчення гімназії у 1936 р.) В університеті (роки навчання 1936–1939, формально до квітня 1940 р.) був солідний сходознавчий центр. Його професорами були такі величини як Володимир Котвіч, Мугаммед С. Агабекзаде і Тадей Левіцький. Студентом Омелян вивчав перш за все турецьку (а також інші алтайські мови), іранські та семітські мови. Пізніше пішли угро-фінські, китайська. По історичній лінії – минуле Середньої Азії та України-Русі.

Почав друкуватися у 18-річному віці, від 1937 р. Це були статті про гетьманів Івана Мазепу, Павла Скоропадського, з історії церкви, історії Карпатської України. Поволі починає переважати сходознавча тематика: україно-арабські взаємини у середні віки (1938), карта Ідрісі (1939), похід Марвана ібн Мухаммеда в Україну 735 р. (1939). В рукописі залишилася

студія про Абу ал Сріду.

Молодий дослідник з'являється на засіданнях Історичної комісії Наукового товариства ім. Шевченка, бере участь в семінарі з історії України, яким керував голова комісії Іван Крип'якевич.

Після захоплення Західної України комуністичною Росією (під виглядом Союзу Радянських Соціалістичних Республік) у вересні 1939 р., О. Прицак став (у 1940 р.) молодшим науковим співробітником і вченим секретарем Інституту історії України Академії наук у Львові, а незабаром і аспірантом всесвітньо відомого українського сходознавця Агатангела Кримського. Та це тривало недовго. У цьому ж 1940 р. його взяли до Червоної армії і він відбував службу в Башкірії (одинадцять місяців). Час, проведений в Башкірії пройшов для О. Прицака не даремно. Він вивчає башкірську, завдяки товаришам-солдатам знайомиться з казахською, киргизською мовами. Пізніше – фронт, німецький полон, втеча з полону; і О. Прицак знов у Львові.

Розпочинає працю в Музеї Наукового товариства ім. Т. Шевченка, що існувало напівлегально під німецькою окупацією. У лютому 1943 р. О. Прицак був одним з ініціаторів дискусії про початки формування української нації, що проходила в такій майже замаскованій маленькій кімнаті Літературно-мистецького клубу. Саме там, 23 лютого 1943 р., я вперше побачив Омеляна, стрункого круглолицього юнака у великих окулярах. Німецька влада довідалася про цю дискусію та заборонила її.

Поволі зі сходу наближався фронт. У цьому ж 1943 р. О. Прицак як Ostarbeiter виїздить до Німеччини. Українські установи у Берліні допомагають йому вступити до університету, де він став студентом іраніста й ісламознавця Ганса-Гайнріха Шедера і арабіста Ріхарда Гартманка. У Берлінському університеті він був до 1945 р. і пережив у німецькій столиці всі жахи бомбардувань. Спроба влаштуватися на навчання у Швейцарії, в Женеві (туди він пробрався нелегально у 1945 р.) не вдалася. Знову Берлін, а у 1946 р. вже Геттінгенський університет – там викладав Юліус фон Фаркаш. Талановитий студент стає відомим у німецькому сходознавчому середовищі – він може вважати себе учнем таких відомих вчених як тюркологи Аннемарі фон Габен і Гельмут Шель. У 1946 р. О. Прицак закінчує студії в Геттінгені, у 1948 р. він отримує спеціалізацію в галузі тюркології, іраністики, славістики, ісламознавства. 1951 р. – рік габлітації: стає доцентом алтайської філології й історії Центральної Азії у Геттінгені. Вже тоді почав проявлятися його великий талант організатора наукових установ і наукових видань, які на повну силу проявився пізніше в Гамбурзі, Сіетлі та в Кембріджі (Гарвард), врешті в Києві; в сходознавчому плані – талант опанування давніх турецьких і уйгурських текстів, монгольської і тунгуської мов.

У Гамбурзі від 1952 р. – спершу доцент, а у 1957–1961 рр. і професор. Не лише викладав. Він – один з організаторів міжнародного Societas Uralo-Altaica (Урало-алтайське товариство), заснованого у 1951–1952 рр., перший його генеральний секретар, а згодом – у 1951–1952 рр. – президент. Головний

редактор органу товариства «Ural-Altische Jahrbücher» («Урало-алтайський щорічник») у 1954–1966 рр. Видавець серій «Ural-Altische Bibliothek» («Урало-алтайська бібліотека»), «Slavo-orientalia», співредактор журналів «Central Asiatic Journal» («Центрально-азійський журнал»), «Göttinger Asiatische Forschungen» («Геттінгенські азійські дослідження»), серії «Uralic and Altaic Studies» («Уральські та алтайські студії»), яку видавав Університет Індіана у США. Разом з відомим монголістом Вальтером Гайссінгом у 1958 р. започаткував Перманентну міжнародну конференцію алтаїстів (PIAC), яка щорічно відбувається досі. Одночасно росте науковий доробок О. Прицака – тепер переважно з лінгвістики: історична граматики алтайських мов, компаративістичні студії мов гунів, протоболгарів, чувашів. Закінчується західноєвропейський період життя – його запрошують до США.

Від 1961 р. професор тюркології у університеті у Сієтлі, а від 1964 р. професор загального мовознавства і тюркології у Гарвардському університеті, від 1968 р. також викладає українознавчі дисципліни, організує українські студії. Був повний енергії і в українському середовищі Гарварду «заробив» за це прізвисько «Торнадо». І далі творить та організовує, організовує...

1968 р. – О. Прицак стає головою Комітету українських студій. Після того, як йому вдалося подолати великі фінансові труднощі (він, як розповідав мені сам, купив собі сомbrero і поїхав по багатших українців у Каліфорнії збираючи гроші) заснував у 1973 р. Гарвардський український дослідний інститут та українські кафедри у Гарвардському університеті, забезпечивши їм існування відповідними фондами. Директором інституту був до 1989 р., коли важка хвороба і операція на серці примусили піти на пенсію. Та понад 25 років у Гарварді були дуже насичені. Поруч з алтаїстикою та десятками праць з цієї ділянки рівно вартими стають дослідження з історії України-Русі.

А в організаційній і видавничій сферах ще: постійний Комітет для середньо азійських і алтайських студій (О. Прицак – перший його голова), поруч з Ігорем Шевченком головний редактор «Harvard Ukrainian Studies» («Гарвардські українські студії») від 1977 р. Міжнародна асоціація для дослідження джерел до історії України та країн Чорномор'я XV–XVIII ст. (О. Прицак її голова) від 1981 р., що вже в «український час» вченого трансформувалася і розпочала видавничу діяльність, Міжнародна асоціація українців, яка після проголошення незалежності України поширила свою діяльність на рідні землі, багатотомна «Бібліотека давньої української літератури» і т. д.

Діяльність О. Прицака здобуває міжнародне визнання. Академії наук багатьох країн світу обирають його своїм дійсним членом (дійсним членом Наукового товариства ім. Т. Шевченка він став уже раніше) – до кінця його життя академії стало 25, пішли звання почесного доктора багатьох університетів. Остаточоно він удостоївся 50-ти орденів і медалей.

Незалежність України відкрила перед О. Прицаком нові перспективи.

Запрошення приїхати в Україну, зокрема, для організації Інституту сходознавства в системі Академії наук України він отримав з виходом на пенсію у Гарварді (1989 р.) Це була для нього справжня велика радість. Первісний план такого всеоб'ємного Інституту сходознавства О. Прицак мені показав – і – тут зразу виникли великі труднощі: брак підготованих співробітників. Москва майже півстоліття робила все для того, щоб сходознавства в Україні не було, цілий ряд сходознавців мусив, у кращому випадку, виселитися за межі України. Інших, навіть світової слави, наприклад, А. Кримського, нищили в казематах і таборах НКВС. Треба було починати все заново, майже на порожньому місці. У 1991 р. Інститут сходознавства, тепер імені А. Кримського, було створено, і праця почалася. Необхідно підкреслити, що О. Прицак у Києві здобув розуміння. У 1990 р. його обрали дійсним членом академії, у 1993 р. – нагородили Почесною відзнакою президента, у 1993 р. він став лауреатом державної премії України. Вдалося поновити деякі раніші проекти, хоча б видання «Studies in Ottoman Documents Pertaining to Ukraine and the Black Sea Countries» («Студії османських документів, що стосуються України та чорноморських країн»), відновити ліквідований радянською владою журнал «Східний світ», взяти активну участь у створенні серії «Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії» та інше. Наснага «Торнадо» діяла далі.

Поганий стан здоров'я змусив О. Прицака відмовитися від керівництва Інститутом та повернутися, в основному на лікування, до США. 30 травня 2006 р., у Веллслі неподалік від Кембриджу його не стало.

Ще кілька речень про наші особисті зв'язки. Як я вже згадував, 1943 року у Львові я побачив Омеляна вперше. У 1963 р., через сім років після мого повернення з ув'язнення, ми почали листуватися – він був тоді в Гамбурзі. Листувалися на наукові теми досить інтенсивно, наскільки це було можливим при хронічному перевантаженні. Ці листи в мене збереглися, і я готую їхню публікацію. У 1959 р. О. Прицак отримав у Варшаві (де мешкав у проф. Едварда Триярського, мого приятеля) візу і приїхав до Львова, нібито на запрошення проф. І. Крип'якевича. Це виявилось провокацією органів, а запрошення фальшивим. Його хотіли намовити залишитися в СРСР. Ми дуже боялися, що його силою затримують і не випустять назад. Він востаннє бачився з матір'ю Емілією, яку я потім, на прохання Омеляна, відвідував на окраїні Тернополя (вона мешкала у маленькій бідній сільській хатині) та в Дрогобичі. У 1964 р., отримавши від нього пакет з відбитками його праць, я опублікував у Києві, в журналі «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», огляд праць Омеляна; по суті, єдиний на той час об'єктивний огляд його досліджень, бо всі інші згадки у Москві та Києві зводилися до лайки та навішуванні йому ярликів антирадянця, націоналіста, норманіста...

Я розпочав працю в редактованих ним «Ural-Altische Jahrbücher», за що отримав сувору догану від начальства, бо в назві журналу згадувалися Урал і

Алтай, розташовані на території СРСР, тому журнал кваліфікували як антирадянський), пізніше – в «Harward Ukrainian Studies». О. Прицак спробував улаштувати мене на працю в Гарварді, в Сорбоні – та нічого не вийшло (Гарвард я побачив пізніше).

Омелян приїхав до Львова у липні 1989 р. – тоді вже атмосфера була іншою; запахло незалежністю. Ми вперше зустрілися особисто. Після його переїзду в Київ потреба в листуванні відпала, ми часто бачилися в столиці. Листи з'явилися знову після переїзду Омеляна до США.

Як дослідник, історик і мовознавець, О. Прицак був складною і навіть суперечливою особистістю. Його твердження, зокрема історичні візії, викликали часом дуже різку критику, наукову та ненаукову полеміку. Але в значній мірі, якраз ця полеміка сприяла актуалізації дослідницьких проблем, що й треба вважати позитивним результатом.

О. Прицак випрацював власний метод наукового пізнання. В плані вивчення історії він опирався на безпосереднє вивчення джерел та індивідуальну, питому для нього, їхню інтерпретацію й колектування. Не визнавав авторитетів, тому майже завжди не йшов торованим шляхом, відкидаючи в принципі, результати давніших досліджень, часом стереотипні теорії та гіпотези. Він, як правило, відмовлявся від вивчення археологічних джерел, вважаючи, що між пам'ятками археології та письмовими пам'ятками існує надто велика прірва, яка позбавляє достовірності археологічні твердження.

Зрозуміло, що таким чином він нерідко робив парадоксальні висновки, що, однак, не позбавляло їх новизни та було поштовхом до подальших дискусій, в яких О. Прицак зазвичай відмовлявся брати участь. Це, в значній мірі, відповідало аподактичності його характеру.

Гаряча полеміка вибухала кілька разів. Варто згадати деякі з них, що не минули безслідно для історичної та мовознавчої науки і залишать слід на дальші роки. «*Die bulgarische Fürstenliste und die sprache der Protobulgaren*» («Болгарський перелік князів та мова простоболгарів». – Візбаден, 1955), «*Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*» («Хозарські гебрейські документи з X ст.», разом з Норманом Гольбом. – Ітака; Лондон, 1982) – для прикладу. Справжню бурю викликала полеміка довкола гіпотези О. Прицака про початки Русі. Спершу брошура «*The Origin of Rus'. An Inaugural Lecture. October 24, 1975*» («Початок Русі. Інавгураційна лекція, 24 жовтня 1975». – Кембрідж, Масс., 1976; український переклад «Відкіль єсть пішла русьская земля». – Журн. «Сучасність». – Мюнхен, 1978. – №3), яка крім серйозних критичних відгуків західних та деяких українських авторів – Г. Рюсса, Д. М. Вільсона, О. Домбровського, викликала шквал звинувачень в антипатріотизмі – М. Антоновича, В. Г. Чепиги, М. Андрусяка та інших. Вихід у світ двох томів «*The Origin of Rus*»: Vol. 1. «Old Scandinavian Sources other than the Sagas» («Походження Русі»: Т. 1. «Стародавні скандинавські джерела, крім ісландських саг». – Кембрідж, Масс., 1981; український

переклад – К., 1997) і Т. 2. «Стародавні скандинавські джерела». – К., 2003 (лише українською мовою) активізувала дискусію в науковому – Г. Шрамм, Е. А. Мельникова – та не дуже науковому планах. На серйозну увагу заслугове рецензія Е. А. Мельникової, опублікована в журн. «Історія СРСР». – М., 1984. – №4. З іншого боку, критики визнавали високий рівень його публікацій. Походження Русі – цей *opus vitae* О. Прицака передбачався у шести томах. Науковці з нетерпінням чекають на вихід у світ третього тому, присвяченого східним джерелам, який тепер видається у Києві.

Здається, не без дискусії мине також вже посмертна публікація монографії «*Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім*» (К., 2008). Крім згаданих вище книжок та брошур, з-під його пера вийшли ще: «*Под Скоропадських. (Історично-генеалогічна студія)*». – Львів, 1938; «*Julius von Farkas. Bibliographie. Festgabe zum 60. Geburtstag*» («Юліус фон Фаркаш. Бібліографія. Святочний дар до 60-річчя»). – Візбаден, 1954; «*Ukrainian Incunabula. Manuscripts, Early Printed and Rare Books. Houghton Library*» («Українські інкунабули, рукописи, стародруки та рідкісні книги. Гоотенська бібліотека»). – Кембрідж, Масс., 1970; «*Чому катедри українознавства в Гарварді? Вибір статей на теми нашої культурної політики (1967–1973)*». – Кембрідж, Масс.; Нью-Йорк, 1973; «*The Pecenegs. A Case of social and Economic Transformation*» («Печеніги. Справа соціальної та економічної трансформації»). – Ліссе, 1976 та Кембрідж, Масс., 1977; «*Studies in Medieval Eurasian History*» («Дослідження з середньовічної історії Євразії»). – Лондон, 1981; «*On the Writing of History in Kievan Rus*» («Про літописання у Київській Русі»). – Кембрідж, Масс., 1986; «*Історіософія та історіографія Михайла Грушевського*». – К.; Кембрідж, Масс., 1991; «*Шевченко – пророк*». – К., 1993; «*The Origins of the Old Rus'. Weights and Monetary Systems*» («Походження давньої Русі. Система мір і грошей»). – Кембрідж, Масс., 1998. Вже цей перелік заголовків дає уявлення про багатоплановість наукових зацікавлень автора. Що ж тоді говорити про багатовекторність його статей, рецензій, нотаток, яких налічується разом понад 700 (бібліографія праць О. Прицака у: «*Harvard Ukrainian Studies*». – Кембрідж, Масс., 1979–1980. – Т. 3–4, част. 1, та як додаток до його виданої недавно книжки «*Коли і ким було написано Слово о полку Ігоревім*»). Але на першому плані постійно орієнталістика у всій її багатогранності: етнічній, мовній, географічній від Китаю до України. І все це українською, англійською, німецькою, турецькою, польською, російською мовами.

Омелян Прицак присутній серед нас не лише своєю науковою спадщиною. У Національному університеті «Кієво-Могилянська академія» діє кабінет його імені, відкритий 14 листопада 2007 р. В ньому знаходиться його унікальна бібліотека (близько 20 тисяч одиниць виданих більше ніж 60 мовами), науковий і приватний архів, мистецька колекція, меморіальні особисті речі. В такий спосіб – заходами дружини Лариси та ректорату «Кієво-Могилянської академії» – було виконано заповіт великого науковця.

На II Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті О. Прицака (21–22 травня 2009 р., Київ) було схвалено мої пропозиції видати друком путівник по архівних матеріалах О. Прицака; при кафедрі сходознавства Національного університету ім. І. Франка у Львові утворити Інститут тюркології ім. О. Прицака (просити про це Міністерство науки і освіти); на будинку Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові по вул. Винниченка, 24, де О. Прицак починав свою наукову кар'єру, встановити пам'ятну таблицю; встановити стипендію ім. О. Прицака для студентів-сходознавців (про це також просити Міністерство).

Все це ідеї – але ідеї часом здійснюються.

Наукова творчість Омеляна Прицака назавжди увійшла в золотий фонд світового та українського сходознавства, яке він відновив своєю невсипущою працею і науковими концепціями.

1. *Дашкевич Я.* Для Омеляна Прицака : мемуарний жмуток до 75-річчя / Я. Дашкевич // Східний світ. – 1994. – К., 1995. – № 1–2. – С. 7–14.
2. *Етмон* : до 80-річчя акад. О. Прицака // Східний світ. – К., 2001. – № 1–2.
3. *Прицак О.* Іспит вірності / О. Прицак // Україна. Наука і культура. – К., 1991. – Вип. 21.
4. *Прицак О.* Мій шлях історика / О. Прицак // Вісник академії наук України. – К., 1992. – № 3.
5. *Eucharisterion* : essays presented to Omeljan Pritsak on his sixtieth Birthday by his Colleagues and Students. – Cambridge, Mass., 1979–1980. – Т. 3–4, Ч. 1–2. – (Harvard Ukrainian Studies).
6. *Omeljan Pritsak armagani* ; A Tribute to Omeljan Pritsak (На пошану Омелянові Прицакові). – Sakarya : Sakarya Üniversitesi Basımevi, 2007. – xxi, 775 p. : ill.
7. *Pritsak O.* Apologia pro vita sua (Апологія свого життя) / O. Pritsak // Journal of Turkish Studies. – Cambridge Mass., 1978. – № 2.

Омелян Прицак

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ*

Питання початків та формування української нації тільки недавно було поставлено українською історіографією. Правда, чолові представники нашої історичної науки як акад. Михайло Грушевський [14, 6–7; 25], Вячеслав Липинський [29, 185; 28, 243–247; 25], проф. Степан Томашівський [37, 10–12; 25] у своїх роботах не могли поминути цього питання, але вони над ним спеціально не задержувалися, трактували його тільки принагідно.

Вперше з цим питанням виступив у 1929 р. проф. Мирон Кордуба у своїй статті п.н. «Найважливіший момент в історії України», де ствердив, що рішачим чинником у творенні української нації було «відірвання північно-

* Доповідь, читана в Літературно-Мистецькому Клубі у Львові 25 лютого 1943 р. [Публікується вперше; матеріал люб'язно надано пані Ларисою Прицак. Збережено авторський правопис та особливості ідеографії – Ред.]